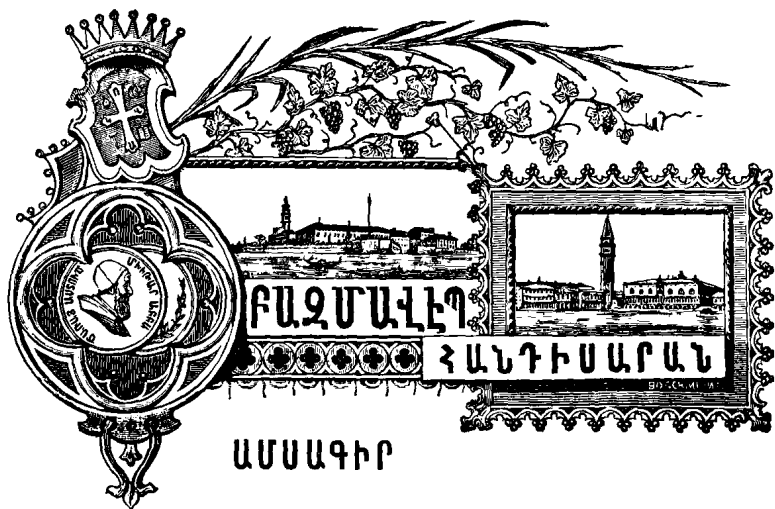
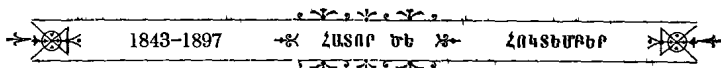

ԳՐԱԿԱՆ. — ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ. — ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԿՐԹԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ

ԲԵՒԵՈՒԳԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՌՈՒՍԱՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ԵՒ Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ

(Շար. տես. յէջ 401)

Մենք մերջացրինք ուսուսումնական Պ. Մ. Նիկոլոսկու այս երկի թարգմանությունը, համարեա թէ ամբողջութեամբ, բաց թողնելով քանի մի մանրամասնությունները, որոնք չեն փաստում բնաւ զրբի լրությունը։ Պ. Նիկոլոսկու այս աշխատությունը, որ մի ամիս զորանից առաջ արժանացաւ Ս. Պետերբուրգի Ռուսաց Հնագիտական Ընկերու-

թեան կողմից՝ ոսկէ մետալի մրցանակին, ամենայն իրաւամբ կարելի է նորա գրուածքն երկի պոլս գործոց համարել։ Ռուս գիտահական աշխարհը, զմե՛կ, այսպէս գնահատեց իւր քանքարաւոր անդամակցի գործը։ Վերջինս արժանի է և մեր խորին ուշադրութեան. և ով որ փոքր է շատէ ծանօթ է Մ. Խորենացոյ պատմութեան եւրոպացի քննադատների գրուածքներին, նա անշուշտ մեծ հաճութեամբ կը կարգայ ասու ստույնականի այս երկասիրութիւնը։ Լակոզից սկսեալ մինչև կարբիբը, ծերունի Խորենացուն դատափեռում էին ոչ պակաս քան հինգերորդ դարու տգէտ արեղանիքը, որոնք, ըստ Ղազարու Փարպեցոյ վկայութեան, «զսկերան ի գերեզմանէն հանել տալին և ի գետ արկանել»։ Այժմ, շնորհիւ Պ. Նիկոլոսկու գեղեցիկ երկասիրութեան և

մի շարք խորիմաստ և սրամիտ ենթադրու-
թիւնների, Հայոց պատմութեան ճշմարտա-
խօս, բարեպաշտ և թերեւ միամիտ հայրն,
զարձեալ պիտի արձանանայ իւր բարձր պա-
տանապանի վրայ, զրուելով իրան պատշաճ
տեղն հայ դպրութեան էջերում: Զուր տեղը
չէր, որ խորենացուն Հայոց Հերոդոտոս
էինք անուանում. Հայաստանի և Հայոց հը-
նագոյն աւանդութիւնները նորա պատմու-
թեան մէջ են ամփոփուած, Հայոց յետա-
գայ դարուց պատմագիրներին նախահայրը ու
նախատիւնը դարձեալ խորենացին էր. վեր-
ջինս իւր պատմութիւնը սկսելով առաջին
մարդուց՝ հասցնում է մինչև իւր օրերը.
նոյնը անում են առհասարակ և միւս մեր
պատմագիրները: Եթէ խորենացին ապրած
լինէր Ը դարի վերջում կամ թէ սկզբում,
կարո՞ղ էր արդեօք նա զանց աննել 100 տա-
րուայ արաբացւոց տիրապետութիւնը Հայաս-
տանում, երբ Հայաստանը տակն ու վրայ
էր լինում Արաբիոյ աշխարհակալների երե-
սից. վերջապէս, մի կը ներէր խորենացուն,
Ը-օր դարում, նորա յունամոլ բարքը, երբ
Բիւզանդիոնի կարճատեւ քաղաքականութեան
տիտոյ յիշատակը Հայաստանի վերաբերու-
թեամբ՝ չորրորդ տիեզերական ժողովից մին-
ջև այդ ժամանակը՝ շատ թարմ էր մեր նախ-
նեաց մտքում: Հերակլ կայսեր զործած
ճշդումն Եզր կաթողիկոսի վրայ է դարում՝
յուսիտեհական արտա կը ձուայ Յունաց պատ-
մութեան վրայ, և խորենացին, եթէ ապրած
լինէր Ը դարում, իբր պատմաբան չէր կա-
րող չհասկանալ իւր հայրենակիցների զայ-
րովթը Յունաց զէմ. ապա ուրեմն, չէր յան-
դըմնիլ հանդէս հանելու իւր յունամոլու-
թիւնը: Գննադատներից շատերը փոխադրե-
լով խորենացուն Ե դարուց մինչև Ը կամ
թէ դարն, առարկում են թէ նորա պատ-
մութեան մէջ կան ակնարկներ ու իրողու-
թիւններ, որոնք իբր թէ վերաբերում են
է և Ը դարերին*: Հայր Պարոնեանի, հ.
Բարսեղ Սարգսեանի և Պ. Ս. Մախատեանի

շատագոգութիւնը խորենացւոյ պատմութեան,
կարծես, աննկատելի անցան եւրոպացի բըն-
նագատների համար: Բայց ահա ս. Էջ-
միածնի միաբան հ. Գալուստ, ուսումնա-
սիրելով ս. Էջմիածնի հարուստ մատենա-
գարանում եղած խորենացու պատմութեան
մօտ 28 օրինակ ձեռագիրները, նկատում
է, թէ խորենացու գիրքը հին Հայոց զը-
պրոցներում դասագիրք էր աշակերտների
ձեռքում, և ուսուցիչները դաս աւանդելու
միջոցին խորենացու խրթին դարձուածքները
փոխարինում էին լուսանցքներում՝ աւելի
հասկանալի տեքստով, որով այլափոխում էին
բնագիրը: Այստեղից աղբէն պարզ է, թէ
ինչո՞ւ խորենացու պատմութեան մէջ պա-
տահում են դարձուածներ, որոնք հինգե-
րորդ դարուց դուրս են և այդքան զէնք են
տուել նորա նոր քննադատների ձեռք:
Այժմ քարերն են սկսում խօսել այդ կրի-
տիկաների վէմ իւրեանց բեւեռագիր արձա-
նագրութիւններով. դժբա ևս խորենացու
պատմութեան անկեան վէմերը և շատ պեր-
ճախօս են նոքա, որովհետև 3000 տարուայ
հնութեան կնիքն են կրում իւրեանց վրայ:
Խորենացին իրաւունք ունէր Մար-Աբասին,
իւր աղբիւրներից մէկն ճանաչելու. դա ան-
հարապատ արդիւր չէր, փոյթ չէ թէ Մար-Ա-
բասը երկու դար Գրիսոստոսից առաջ, թէ
յետոյ էր ապրում. այդ հանգամանքը չէր
կարող արդիւր նորան հին աւանդութիւններ
հաւաքելու, որոնց վրայ խորենացին ձեռք
Հայկազեանց հարստութեան պատմութիւնը:
Այդ հարստութեան առաջին նահապետների
կատարած աշխարհակալութիւնները Հայաս-
տանում հաբաւից զէպ ի հիւսիս, ապա
հիւսիսային—արեւելք զէպ ի Սևանայ լիճը,
ինչպէս նկատում է Պ. Նիկողոսի, հետաւոր
ու միջին արձագանդ են Ուրարտացւոց թա-
գաւորների Մենուայի, Արդիշտի Ա՛, Սար-
գուրի Բէ և Ռուսա Ա՛ սիրագործութիւն-
ների. այն բազմաթիւ մանր ու անկախ
թագաւորութիւնները ու իշխանութիւնները,
որոնց դարերի բնթացքում նուաճում էին
Ուրարտուի յիշեալ միապետները, Բնջ
եթէ ոչ Հայոց նախարարութիւնների նախա-
տիպը: Վարդաշակի հարցին, թէ «ուստի՞

* ՏՅԱ Գուստմիդ, Կարբեբ և Գր. Խալա-
թեանց:

նախարարութիւնը՝ որ աստ կան» (Խոր. Գիրք Ա, դէս. Թ), պատասխանում են բեկազգիր արձանագրութիւնները: Մի շարք Հայոց իշխանական անունների ունի վերադարձութիւնը ոչինչ կապ չունի «ունիմ» բայի հետ, ինչպէս մեկնում է Խորենացին, այլ Ուրարտացիներից է մնացել, ինչպէս տեսնում ենք համարեա ամենայն մի բեկազգիր արձանագրութեան մէջ: Խորենացու պատմութեան շատ աշխարհագրական և յատուկ անունները ստուգելով են դարձեալ բեկազգրից, օր. Բիայնա = Վան, Տուշպա = Տոսպ, Ուրարտու = Արարատ, Էրիախի = Երևան (ըստ Նիկիոսկու), Ահուրիանի = Ախուրեան, Կիհնչունի = Գեղաքունի, Սուխիա = Սիւնիք, Գուսիախի = Գաւնի (ըստ Գ. Տէր-Մկրտչեանի), Ուշեղունի = Ուշական, Օշական, Մեհուաշէ = Մանաւազ, Ուրսա = Ուրծ? Ոււլիդա = Ուտի, Ռիշուախի = Ռշտունի (?), Ատազայնի = Արտազ (?): Վերջնապէս շատ երկրների ու Հին քաղաքների դիրքը, ինչպէս տեսանք, ճշգրտում են նոյն բեկազգրից: Արմաիր, Փառախոտ, Յալախրտ, և այլն:

Եթէ այժմ դիմելու լինիք պատմութեան, սկսմայ պիտի հարցնենք, թէ արդեօք Խորենացու Արամ քաջ նահապետի անունն տակ չէ ծածկուած դիւարաշխական Արամէ թագաւորը, որ, ինչպէս յայտնի է Ասորեստանից թագաւոր Սալմանասար Բի (860—825) արձանագրութիւնից, ունէր հըզօր թագաւորութիւն Երասխի վրայ (Արամալի՝ այսինքն՝ քաղաք Արամիի) մայրաքաղաքով: Գարձեալ՝ Արամ նահապետի որդի՝ Արայ զեղեցիկը պատերազմ մղելով Ասորեստանի թագունի Շամիրամի դէմ, քաջութեամբ մեռնում է կռուի գաշտում. այս աւանդութիւնը կրկին յիշեցնում է մեզ Ուրարտացոց Ռուսա Ա՛է անհղ պատերազմները Ասորեստանի միապետ Սարգսնի (722 705 թ.) դէմ. և Ռուսայի ողբերգական մահը: Միով բանիւ Հայաստան աշխարհի հընազոյն պատմութեան վերաբերեալ տաւան դրութիւնները, որոնց խուլ արձագանքները պահպանել է Խորենացին իւր պատմութեան առաջին գրքում, սկսում են կամաց կամաց

պարզուել շնորհիւ Վանի բեկազգիր արձանագրութիւնների վերծանութեան: Յետեանք, որ շատ արձանագրութիւններ զեռ կը գտնուին, որոնք նոր լոյս կը տփռեն Մ. Խորենացու պատմութեան մութ կէտերի վրայ: Պարսիսի ազգային մատենադարանում նոր գտնուած Մար—Արասի ձեռագիր գրութեմը զուրկ չէ իւր նշանակութիւնից, թէ և այդ դիտքը, ինչպէս երևում է, նոր չէր Պ. Կարրիերի համար, որ հազիւ մի քանի խօսք նուիրեց զորան Աֆօրեայ Հօնդէօի էջերում, զլուանով աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ հաղորդել: Այստեղ կնքում ենք մեր խօսքը, հրաւիրելով Հայ ընթերցողին անձամբ կարդալ և ուսումնասիրել Պ. Նիկիոսկու գիտնական երկը:

ՊՐՈՑ. Ի. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆՑ

ԱՌԵՏԻՔ ՊԱՂՏՍՍԱՐԵԱՆ

ԸՆԹԵՐՏՈՂ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏՑԻ

(Շար. յէջ 433)

Վասն որ կամի ի Հէպէշին երկիրն գնալ, այսպէս է:

ԱՐՄԱՅ Կ'ընա՝ 20 օրն Կ'երթաս՝ Մանֆրուր քաղաքն¹ Նիւլի չուր ի վեր, որ Մարայ հողն է: Մանֆրուրայ ու Սօկոնառն² արաւուրդին՝ կարմնահ մի կայ, որ Ղանքարա կ'առեն անունն. երկուսի մասպէնն (միջոցն)

1. 3. Սօկոնա կոչւածն է վերին Եգիպտոսի Հիմայ Սիուտ, Syout կամ Siut կոչուած վիճակ և քաղաք մի, Հիներն Սիուտ կոչէին: Oxytus, Յօյնք՝ Լիւկոպոլիս, Lycopolis (Գալլ-քաղաք): Մանֆրուր, Monfalus, այլ Նոյն վիճակին քաղաք մէկն է՝ Ումարի մօտ, Սիուտի հիւսիս կողմն: